

Slom HSS-ovske omladinske organizacije
u Splitu 1944. godineTONČI ŠITIN
Filozofski fakultet Zadar, SFRJ*Pokušaji obnove stranačke aktivnosti*

Porazi njemačke vojne sile na tlu Jugoslavije i uspjesi jedinica NOVJ, koji na Jadranu od proljeća 1944. godine obilježavaju konačni ulazak u završne operacije za oslobođenje Dalmacije, nagnali su Nijemce da potaknu veću aktivnost kontrarevolucionarnih snaga koje su i same otprije započele organiziraniji istup protiv NOP-a.

Oslabljene unutrašnjim raslojavanjem i suprotstavljenosti interesa, kontrarevolucionarne grupacije u Splitu nastojale su u prvoj polovici 1944. godine iskoristiti njemački teror, ubojstva i pljačku nevinog stanovništva i privući kolebljive mase na svoju stranu. Rukovodstvo NOP-a tada je odlučno krenulo u borbu s tim grupacijama, prvenstveno ustašama i četnicima i onim krugovima iz HSS-a koji su se identificirali kao zastupnici izdajničke Mačekove politike. Dakako, nastavljajući ranije započetu politiku Narodnooslobodilačke fronte, cilj je snaga NOP-a bio da što je moguće više okupe one narodne mase koje su još uvijek bile kolebljive i u uvjetima terora čak prilazile na stranu neprijatelja. U vezi s tim uporna akcija na popularizaciji odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a i afirmiranje federativnog uređenja Jugoslavije i republikanskog oblika vladavine pokazalo se ujedno i kao najefikasniji put borbe protiv kontrarevolucionarnih snaga koje su priželjkivale drugačiji razvoj događaja.

Proučavanje dokumenata o djelatnosti HSS-ove omladine, posebno onog dijela koji je bio pod utjecajem stranačke grupacije vezane uz uže vodstvo stranke s Mačekom na čelu, u prvoj polovici 1944. upućuje na zaključak da je njihova aktivnost u tom razdoblju bila prilično intenzivna. Nedvojbeno je da su kretanja unutar HSS-ove omladine bila obilježena osnovnim programskim ciljevima vodstva HSS-a, prvenstveno njegovim procjenama o izgledima stranke nakon rata i s tim u vezi konkretnim akcijama približavanja zapadnim saveznicima od kojih se očekivala djelotvornija intervencija u korist očuvanja predratnoga građanskog sistema. Vanjskopolitički i unutrašnjopolitički razlozi utjecali su na pregrupiranje užega stranačkog vodstva HSS-a (tzv. »sredinski

dio) i u atmosferi sve naglašenijih uspjeha NOP-a aktualizirali različite pravce akcije i dileme o mogućoj komunikaciji vodstva HSS-a s kvinslinškim snagama, pa i četnicima u svrhu potiskivanja NOP-a. Napuštajući politiku »čekanja«, vodstvo HSS-a nije se angažiralo na liniji borbe protiv okupacijsko-kvinslinškog režima, već protiv NOP-a i njegova programa ali što u savezničkim vojnim programima nije moglo biti podržano.

Sudeći po dokumentaciji, proces masovnog pristupanja pristaša HSS-a NOP-u u Dalmaciji i sve vidljivije produbljenje diferencijacije u već gotovo razbijenom regionalnom »vodstvu« stranke ostavili su, nakon kapitulacije Italije, sudbonosne posljedice. U potpuno suženom prostoru ekstremno raspoloženi pristaše HSS-a pokušavaju, u uvjetima njemačke okupacije i nominalne ustaške vlasti u Splitu, povezati se sa tzv. »sredinskim dijelom« HSS-a u Zagrebu i obnoviti svoju aktivnost. S tim u vezi je i boravak HSS-ove omladinske perjanice Vojka Krstulovića »Švore« u prosincu 1943. godine u Zagrebu gdje je od vodstva stranke (oko I. Farolfija) primio određene upute za reorganizaciju stranke u Splitu. Kao opunomoćenik HSS-a Krstulović je na početku 1944. započeo akciju na vrbovanju omladine, posebno studenata, protiv NOP-a.¹ Na toj liniji u Splitu se formiraju rajoni na čelu s povjerenicima, a oni su opet imali koordinirati rad pojedinih grupa. Zamisljena shema, međutim, nije nikad, zbog malog broja okupljenih omladinaca i omladinki, uspješno proradila. Omladinski povjerenici (7-8) i dvije do tri omladinke održavali su redovite sastanke na kojima su se razmatrala brojna pitanja iz rada organizacije. Uz to, HSS-ovi su omladinci počeli vrbovati članove USAOH-a, ističući da su i oni navodno za suradnju s NOP-om. Iz sačuvane dokumentacije također se može vidjeti da je Vojko Krstulović namjeravao organizirati mlade intelektualce (akademska organizacija HSS-a) po rajonima kao i ostalu omladinu, ali se njegovu pozivu oduzvalo samo nekoliko studenata.² Održavao je i tijesnu suradnju s drom I. Tartagliom, bivšim banom Primorske banovine, ing. Vjekoslavom Ivaniševićem, koji su s njim činili vodstvo HSS-a, i još s nekim pristašama HSS-a, dok su kontakti s ustašama, čini se, ostvarivani posredstvom Lea Zaccarie, načelnika Mornaričkog štaba NDH za vezu s njemačkom Pomorskom komandom u Splitu. Prema nekim pokazateljima može se zaključiti da je i veza sa službenim stranačkim vodstvom HSS-a u Zagrebu bila više-manje stalno održavana, izmjenjivane su informacije, primane određene upute i smjernice za rad.

U vrijeme intenzivnog političkog rada SKOJ-a i USAOH-a HSS-ova je omladina također na svojim učestalim sastancima veću pažnju posvećivala teorijskom i agitaciono-propagandnom radu. Vojko Krstulović ipak nije bio zadovoljan tim kako su se zacrtani zadaci u praksi realizirali, to više što članovi rukovodstva nisu pokazivali dovoljno smisla za konspirativan rad. U veljači 1944. formiran je posebni redakcioni

¹ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: AIHRPH), IO HSS, Smjernice za daljnji rad HSS-a sadržane u pismu od 14. XII 1943. koje je potpisao I. Farolfi »po nalogu predsjednika« (A. Košutića).

² AIHRPH, KP-318/4286, Izvještaj MK KPH Split Okružnom komitetu KPH Split od 1. VI 1944.

odbor koji se imao brinuti o raspačavanju literature, tiskanju letaka i dr. Važno je napomenuti da su na sastancima rukovodstva HSS-ove omladine pojedini članovi referirali o situaciji i na nekim drugim područjima Dalmacije.³

Privlačenje na stranu NOP-a

Mnogi partijski i skojevski dokumenti i sjećanja suvremenika s kraja 1943. i početka 1944. godine govore o važnosti koja se poklanjala uspostavljanju kontakta s HSS-ovom omladinom i pokušajima da se ona privede na stranu NOP-a. Skojevska i omladinska rukovodstva Splita, okruga i oblasti, uz neposrednu pomoć Partije, ulagala su velik napor u pronalaženju pogodnih formi rada oko kojih bi se okupila i HSS-ova omladina. Ta su nastojanja bila na liniji borbe za suradnju ne više s vodstvima građanskih stranaka, već s antifašistički i antiokupatorski orijentiranim masama koje su sve više pokazivale želju da se u organizaciji NOP-a bore za nacionalno oslobođenje zemlje. Da omladina nije popustila pred ustaškim i njemačkim naletom svjedoči i pisanje ustaškog »Novog doba« koje se žali kako ih »splitska omladina« prezire i na svakom koraku bojkotuje. Ustaški pokušaj da uz pomoć klerikalne omladine okupi mladu generaciju u ustašku mladež ostao je također bez uspjeha. Sve to, razumije se, svjedoči o napregnutoj i uspješnoj aktivnosti ponajprije skojevske organizacije koja potkraj 1943. godine u Splitu ima 54 člana (13 žena) koji djeluju u radničkom, srednjoškolskom i studentskom aktivu.⁴ Na liniji širenja i učvršćenja političke osnovice NOP-a, u Dalmaciji je njegovo rukovodstvo već na početku 1944. godine, nakon velikog odjeka zaključaka Drugog zasjedanja AVNOJ-a i početka borbe za međunarodno priznanje NOB, započelo posebnu akciju okupljanja ne samo svih dotad politički neobuhvaćenih masa i onih koji su bili pod utjecajem kontrarevolucionarnih grupica, već i svih onih snaga koje su bile spremne na suradnju s NOP-om i koje priznaju dotadašnje tekovine revolucije.

S obzirom na tu orijentaciju, shvatljivo je da je i Okružni odbor USAOH-a uputio istaknutim pristašama HSS-a Oskaru Stubi, Marku Tomiću i Janku Zaneti u veljači 1944. poziv na razgovor. Iz jednog dokumenta proizlazi da je o tom pozivu raspravljano na sastanku rukovodstva HSS-ove omladine potkraj veljače, kojom prilikom su pregovori otklonjeni uz obrazloženje da je do sastanka trebalo doći negdje na dalekoj gradskoj periferiji gdje bi inače zaštićenu omladinu HSS-a mogli napasti članovi USAOH-a. Vojko Krstulović je pored toga upozorio na to da je on jedino lice, a uz to i zamjenik odsutnog ing. Ivaniševića, posredstvom kojega ubuduće treba uspostavljati kontakte s predstavnicima SKOJ-a i USAOH-a.⁵

³ Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije (dalje: AIHRPD), OB—SL—61/110, OB—SL—61/113, OB—SL—61/128.

⁴ AIHRPD, SKOJ—31/3494, Izvještaj Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju Pokrajinskom komitetu SKOJ-a za Hrvatsku od 24. XII 1943.

⁵ AIHRPD, OB—SL—61/144.

Treba upozoriti na podršku i pomoć koju je Oblasni odbor USAOH-a pružao naporima Okružnog odbora USAOH-a za srednju Dalmaciju u privlačenju HSS-ove omladine na stranu NOP-a, što je posebno došlo do izražaja u pismima i pozivima na suradnju HSS-ove omladine, u čemu su bili angažirani i njihovi drugovi koji su prišli NOP-u: Hugo Miletić, Hrvoje Vidović i Sergije Kveder.⁶

Kada svi pokušaji partijskog i omladinskog vodstva da se Zaneta, Studu i još neke HSS-ove omladince privuče na stranu oslobodilačke borbe nisu urodili plodom i kada su oni i dalje prisustvovali sastancima na kojima se govorilo protiv NOP-a, na sredini veljače 1944. prekinuti su s njima svi daljnji kontakti.⁷

Ostajući i dalje vjerni »politici čekanja« i nadi da će upravo HSS ne samo od izbjegličke vlade već i zapadnih saveznika (posebno Britanaca) biti priznat kao legalni politički predstavnik hrvatskog naroda, rukovodstvo HSS-a u Splitu slijedilo je potpuno Mačekovu političku taktiku a aktivno sudjelovanje njezinih pristaša u NOB-u pokušavalo koristiti za afirmaciju užih stranačkih interesa i priželjkivanih poslijeratnih ciljeva. Prema saznanjima Mjesnoga obavještajnog centra NOP-a u Splitu, Krstulović prema HSS-ovcima koji su se pridružili NOV-u na početku 1944. godine zauzima »nejasan« stav. »Neće da ih osuđuje, a niti povlađuje njihovo prilaženje NOV-i. U pogledu stava prema partizanima uvijek naglašava da se sa ovima mora postupati u rukavicama, jer da se u NOV-i nalazi velik dio Mačekovaca, a da se može pregovarati jedino sa oružjem u ruci.« Radi toga stvara planove o nekim oružanim odredima, koji s obzirom na poteškoće pri pokušaju ostvarenja propadaju. »Nejasan« je i stav prema ustašama, premda vodstvo HSS-a u Splitu »u najvećem povjerenju dozvoljava prikrivenu suradnju sa ustašama« koji toleriraju pristaše HSS-a, ali i malobrojne četnike što napregnuto pokušavaju okupiti svoje mlade pristaše koji su se razočarani s fronta vraćali kućama.⁸

Kada je postalo sasvim izvjesno da im vojno-politička situacija u Dalmaciji i Jugoslaviji ne ide naruku i da je moguće britansko iskrcavanje na istočnojadranskoj obali (Dalmacija) ostajalo i dalje samo želja koja se zbog drugačijih planova Amerikanaca i Sovjeta nije mogla brzo ostvariti,⁹ vodstvo HSS-a u Splitu nastojalo je sačuvati svoje labave pozicije postavljajući kao svoj glavni zadatak upravo borbu protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Svi planovi HSS-a oslanjali su se, zapravo, na priželjkivanu britansku vojnu intervenciju na istočnom Jadranu i uvjerenje da će se u raspravama oko poslijeratnog uređenja zemlje uvažavati prijašnja reputacija i snaga te stranke u staroj Jugoslaviji, zbog čega je i pozicije NOP-a trebalo što više potisnuti.¹⁰

⁶ AIHRPH, USAOH—43/630.

⁷ AIHRPD, P—KP—/357.

⁸ AIHRPD, OB—SL—61/98, Izvještaj Mjesnog obavještajnog centra u Splitu Rejonskom obavještajnom centru za srednju Dalmaciju od 4. I 1944.

⁹ Usp. V. Kljaković, Pitanje savezničkog iskrcavanja na Balkanu (1939—1945), *Vojnoistorijski glasnik*, 3/1978, 7—25.

¹⁰ Usp. Lj. Boban, Britanija, Hrvatska i Hrvatska seljačka stranka 1939—1945. *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 158—163, Zagreb 1987.

Na temelju nekih izvještaja splitskih obavještajaca NOP-a i sjećanja suvremenika može se s prilično sigurnosti zaključiti da su Vojko Krstulović i još neki oportunisti u vodstvu HSS-a u Splitu održavali povremene kontakte s centrom engleske obavještajne službe, koja je razumljivo bila zainteresirana za pribavljanje svih informacija o snazi NOP-a, utjecaju građanskih grupacija i jačanju svojih uporišta u gradu za slučaj eventualnog desanta saveznika na Jadran.

Spomenute pokušaje organiziranja i privlačenja snaga kontrarevolucije, u čemu je omladina zauzimala značajno mjesto, treba promatrati u aspektu poglavito propagandno-političkog suprotstavljanja vodstva HSS-a širenju NOP-a koji je opasno prijetio potpunim uništenjem ionako radikalno sužene političke osnovice te građanske grupacije. Dok su ranije isticali uzaludnost partizanskih žrtava i potrebu čuvanja glave i imovine kad se veliki tuku, sada je vodstvo HSS-a pred međunarodnom javnošću i hrvatskim masama ukazivalo na opasnost od »komunističke diktature«, »crvene opasnosti« i dr. pokazujući u isto vrijeme interes za političkim djelovanjem među kompromitiranim i već raslojenim domobranima NDH.¹¹

Diferencijacija među pristašama HSS-a i pokušaj sporazuma s rukovodstvom NOP-a

Pitanja odnosa prema NOP-u bila su, dakako, prisutna i na sastancima HSS-ove omladine u Splitu. Čitali su se članci koji su pred svjetskom i domaćom javnošću diskreditirali i grubo klevetali NOP i KPJ kao organizatora NOB-a. Čini se da je V. Krstulović dobro shvatio pravac politike stranačkog vodstva oko Mačeka i Košutića kada se više orijentirao na borbu za neki budući poslijeratni režim, negoli što se angažirao u ratu na strani antihitlerovske koalicije. Složen i promjenljiv odnos vodstva HSS-a prema NOP-u, koji će voditi daljnjoj unutrašnjoj diferencijaciji među pristašama HSS-a i aktualizirati različite pravce odnosa prema NOP-u, mogao se osjetiti i u Splitu. Treba podsjetiti na činjenicu da se još od ljeta 1943. godine ne može više govoriti o jedinstvenom vodstvu HSS-a u Splitu, jer su se mnogi istaknuti HSS-ovci opredijelili za NOP i otišli na oslobođeni teritorij, a i brojne konferencije pristaša HSS-a širom Dalmacije u toku srpnja i kolovoza svjedoče o afirmaciji NOP-a i stupanju većine pristaša HSS-a u narodnooslobodilačku borbu. Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju tada je ocijenio da je u većini kotara prešlo gotovo 90% bivše seoske zaštite u redove NOV i da su masovnim prilaženjem NOP-u bivših HSS-ovih funkcionara »dobrim dijelom organizaciona uporišta i politički utjecaj Mačeka i vodstva HSS-a u Dalmaciji razbiveni«. Međutim, strahom naroda od terora okupatora i dalje su se koristili reakcionarni vođe HSS-a koji su se nastojali prikazati kao narodni zaštitnici u cilju razbijanja NOP-a.¹² Nakon kapitulacije Italije

¹¹ Opširnije v.: F. Jelić-Butić, Hrvatska seljačka stranka, 123—125, Zagreb 1983; M. Colić, Takozvana Nezavisna Država Hrvatska 1941, 193 i d., Beograd 1973.

¹² AIHRPH, KP—25/1409—1, Izvještaj PK KPH za Dalmaciju Centralnom komitetu KPH od 20. VII 1943.

ubrzano se produbljavaju unutrašnja previranja u vrhovima HSS-a, a masovno stupanje pristaša i funkcionara HSS-a u redove Narodnooslobodilačke fronte svjedoči o ubrzanom napuštanju Mačekovog kursa »čekanja« u čemu su NOO-i odigrali važnu ulogu. S platforme jedinstvene oslobodilačke borbe NOP je povao odlučnu bitku protiv reakcionarne politike ne samo Mačeka već i svih onih koji su u njegovo ime vodili otvorenu ili prikrivenu borbu protiv JNOF-a. Konfrontacija sa snagama građanskog društva odvijala se na pitanjima sudjelovanja u NOP-u i odnosu prema ciljevima i tekovinama oslobodilačke borbe. Vodstvo HSS-a oko Mačeka svojom je konkretnom djelatnošću izazivalo oštre kritičke sudove NOP-a koji su moguću suradnju te stranke s ustaškim režimom protiv oslobodilačkog pokreta i nametanje zapadnim saveznicima s jasnim antikomunističkim ciljevima kvalificirali kao glavnu opasnost za tekovine oslobodilačke borbe s kojom se trebalo odlučno konfrontirati.

Pitanje obračuna s kontrarevolucionarnim snagama u Splitu, kao uostalom i u cijeloj Hrvatskoj, stavljeno je u prvi plan. Politička akcija rukovodstva NOP-a bila je usmjerena prvenstveno protiv domobrana i reakcionarnih krugova HSS-a. U vezi s tim našu pažnju privlači diskusija na sastanku omladinskog rukovodstva HSS-a na sredini ožujka 1944, kada su se svi omladinci, osim jednog, na upit o prihvaćanju ili odbijanju suradnje s partizanima ili ustašama izjasnili za prve. Samo je jedan omladinski povjerenik HSS-a sugerirao suradnju s ustašama i govorio o domobranskoj vojsci kao narodnoj hrvatskoj vojsci. Kompromis s partizanskom vojskom, međutim, zbog same činjenice da se u njoj nalazi dobar dio Srba, na sastanku je ipak ocijenjen kao nemoguć, dok se pozitivnim vrednovalo postojanje ustaške nezavisne Hrvatske u kojoj, kako je rečeno, samo treba promijeniti režim. Takva stanovišta koja očigledno prihvaćaju argumente tada pojačane ustaške političke propagande,¹³ svesrdno je podržao i Vojko Krstulović.¹⁴

Raspoloživa građa upućuje i na pokušaje vodstva HSS-a u Splitu da se aktivnije uključi u NOP. Na pritisak nekih pristaša bivše Samostalne demokratske stranke, koji su, vjerojatno, bili upoznati s britanskim napuštanjem Mačekove kompromitirane politike, V. Krstulović je navodno, na sredini ožujka 1944. godine, bio pripreman da zatraži sporazum s NOP-om. Bio je to zaključak jednog od sastanaka na kojemu je Krstulović, pritiješnjen dubokim procesom političke diferencijacije u redovima HSS-a, pokušao iskoristiti spremnost rukovodstva NOP-a za okupljanje svih antifašističkih snaga u namjeri da otupi dotadašnju oštricu otpora prema Mačeku i njegovim suradnicima koji su predstavljani kao relevantan politički i vojni faktor u Hrvatskoj. Krstulovićev podatak da u Splitu i daljnjoj okolini okuplja oko 3000 ljudi od kojih su 1500 naoružani puškama, čini nam se više plodom želja i mašte negoli istinskih i realnih snaga pristaša HSS-a koji se do tada još nisu organizirano pridružili NOP-u. Kao uvjet za priključenje tih »boraca« snagama NOV Krstulović je zatražio da se bore u posebnim »Mačekovim odredima«, da vojnici na partizan-

¹³ Usp. F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941-1945*, 283-284. Zagreb 1977.

¹⁴ AIHRPD, OB-SL-61/159.

skoj uniformi nose znak HSS-a i da rukovodstvo NOP-a prestane s napadima na Mačeka.¹⁵ Uz uočavanje određenih zajedničkih intencija Krstulovićevih zahtjeva i političke djelatnosti Božidara Magovca, potpredsjednika Izvršnog odbora HSS-a,¹⁶ zanimljivo je napomenuti da je na početku iste godine i grupa predstavnika HSS-a u Zagrebu, opunomoćenika A. Košutića, izašla pred predstavnike MK KPH sa svojim prijedlozima za pregovore s vodstvom NOP-a zahtijevajući, između ostalog, da se HSS prizna ne samo kao ravnopravan sudionik u pregovorima već i kao legitimni predstavnik hrvatskog naroda.¹⁷ Partijsko rukovodstvo, dakako, takav nastup i argumente nije moglo ni htjelo prihvatiti, već je predstavnike HSS pozvalo da se priključe NOB-u i otpočinu izravne pregovore sa ZAVNOH-om.¹⁸ Dotadašnja kontrarevolucionarna aktivnost vodstva HSS-a u Splitu bila je suviše dobro poznata vodstvu NOP-a da bi tako lako nasjelo uvjetima grupice političkih spekulanata koji su u isto vrijeme održavali kontakte s ustašama i računali na podršku zapadnih saveznika u borbi protiv NOP-a. Tako se u izvještaju Okružnog komiteta KPH Split s kraja ožujka 1944. godine eksplicite navodi da se »osjeća zблиžavanje HSS na čelu s Vojkom Krstulovićem i ustaškog pokreta što se je najbolje potvrdilo na sprovođenju Paške Kaliterne kome su prisustvovali jedni i drugi.«¹⁹ Na pogrebu je govorio i sam Krstulović ističući kako su upravo u tom vremenu »potrebni ljudi karaktera Paške Kaliterne«, jer »svi seljaci hrvatskih sela i čitav hrvatski narod stoji složan u konačnoj borbi za slobodu i nezavisnost Hrvatske.«²⁰

Politička aktivnost dijela stranačkog vodstva oko Krstulovića nije završila samo s navedenim pokušajima. Svi oni koji su bili za suradnju s NOP-om grubo su napadani, a od uvjeta koji su postavljeni za moguću suradnju zadugo se nije namjeravalo odustati. Kada su izgubili nadu u mogućnost realizacije svog plana, zaključeno je da trojica istaknutih omladinskih funkcionara pođu na teren Dalmatinske zagore i tamo propagiraju ideje HSS-a. Trebalo je, naime, onaj dio naroda koji je još uvijek bio pasivan i vjerovao u Mačeka kao neospornog vođu Hrvata uputiti na daljnje čekanje skorog dolaska savezničkih trupa i odbiti od suradnje s NOP-om. Ako bi se, pak, tim izaslanicima nešto dogodilo, zaključeno je da ustaše u okolnim selima pohvataju sve suradnike NOP-a, a u samom Splitu bi im Krstulović u tome pomogao.²¹ Raspoloživa dokumentacija ne dozvoljava nam sigurniji zaključak o tome je li taj plan uistinu proveden, ali nam i letimičan pregled snage i jedinstva NOP-a u srednjoj Dalmaciji pokazuje da bi i sam pokušaj kontrarevolucionarne aktivnosti

¹⁵ AIHRPD, OB—SL—61/168, OB—SL—61/171.

¹⁶ Opš. u: *F. Jelić-Butić*, HSS, n. dj., 262—269, 191—192, 216—221; *Lj. Boban*, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, n. dj., 262—263.

¹⁷ AIHRPH, KP—76/2311, Izvještaj od 23. I 1944.

¹⁸ Usp. *Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske*, *Zbornik dokumenata 1943*, 502, Zagreb 1964. Iz pisma CK KPH Anki Berus od 28. X 1943; *A. Hebrang*, *Maček i njegova klika u zagrljaju velikosrpskih izdajnika i ustaša*, *Naprijed*, 5. III 1944.

¹⁹ *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji 1941—1945*, *Zbornik dokumenata*, knj. 10, 1128—1129, Split 1986.

²⁰ *Novo doba*, 20. II 1944.

²¹ AIHRPD, OB—SL—61/177.

emisara HSS-a zasigurno bio unaprijed osuđen na neuspjeh. Upozoravajući na aktivnost Mačkovih agenata, dalmatinsko partijsko rukovodstvo oštro osuđuje politiku HSS-ova vodstva. Tako se u direktivnom pismu svim okružnim komitetima KPH u Dalmaciji potkraj ožujka 1944. godine ističe: »Ranija Mačkova propaganda čekanja, zar se nije pokazala kao služenje okupatoru, ustašama i četnicima i saradnja i pomoć za krvarenje i uništavanje hrvatskog naroda; zar nije Mačeka srozala na običnog slugu kralja Petra i njegovih četničkih vlada, do sporazuma sa Dražom Mihailovićem, čije četničke bande zajedno sa Švabama kolju hrvatski narod i pokušavaju mu nametnuti nove okove velikosrpske hegemonije. Patriotizam hrvatskih masa treba uzdizati sa dokazima o borbi narodnooslobodilačkih boraca protiv svih ugnjetača hrvatskog naroda, fašističkih okupatora Talijana, Nijemaca i Mađara, protiv domaćih izdajica i ustaša i kraljevih velikosrpskih četničkih koljača.« Pitanje mobilizacije vodstvo NOP-a neprestano je isticalo u prvi plan, koristeći se svim argumentima za privlačenje masa u redove NOV i poticanje budnosti pred nasrtajima okupacijsko-kvislinških snaga. Isticana je parola: »ko može svojim radom da i najmanje koristi neprijatelju ne smije da mu upadne u ruke i dužnost mu je i jedini spas da stupi u redove NOV, koja čisti zemlju od neprijatelja i nosi mir, slobodu i bolju budućnost njemu, njegovoj porodici i čitavom narodu.«²² U masovnoj podršci bogatoj političkoj aktivnosti NOO-a, mobilizaciji boraca za partizanske odrede i izvršavanje ostalih borbenih i radnih zadataka posebno se isticala omladina iskazujući se kao stalno i pouzdano uporište NOP-a. Organizacije SKOJ-a i USAOH-a u Splitu pitanje borbe s kontrarevolucionarnim omladinskim snagama uspješno su povezivale s borbom za pridobivanje zavedenih i kolebljivih omladinaca koji su bili pod utjecajem Mačkovih pristaša, ustaša ili četnika. Široki antifašistički omladinski program, koji je zapravo bio program KPJ, omogućivao je angažiranje brojnih omladinaca i omladinki na strani NOP-a, nanoseći time osjetni udarac snagama kontrarevolucije koju su u Splitu sve više pokazivale tendenciju k uzajamnom sporazumijevanju radi očuvanja svojih kakvih-takvih pozicija i maglovitih izgleda. Nedvojbeno je da je djelatnost okupatora i kvislinga u to vrijeme bila obilježena pojačanom reakcijom. Osim svakodnevnih uličnih racija i hapšenja koja su često završavala prisilnim mobilizacijama, Nijemci i ustaše čak i »noću blokiraju pojedine kvartove i stalno upadaju u stanove i to u vezi da bi pronašli organizaciju jer su čuli da se često održavaju sastanci posebno na periferiji i da bi pronašli sve one koji se nisu prijavili i koji su im sumnjivi. Radovi svega ovog kao i radi njihova nastojanja da radnike odvedu na razne radove.«²³ Razumije se da su takve okolnosti zahtijevale od organizacija mladih komunista i antifašista maksimalnu snalažljivost, elastičnost i širinu u radu.

Posebnu aktivnost u odvajanju omladinaca od utjecaja mačkovaca i četnika pokazao je studentski odbor USAOH-a koji je od ožujka 1944. godine uspio okupiti 16 bivših pristaša HSS-a i 14 četnika. Nakon što su ti omladinci bili provjeravani na izvršenju različitih zadataka izvan

²² NOB u Dalmaciji, n. dj., 1083-1084.

²³ Isto, 930.

organizacije, od ožujka su neki već počeli redovito prisustvovati sastancima, a jedan je bivši pristaša HSS-a postao član pododbora i uspješno rukovodio svojom omladinskom grupom.²⁴

Traženje oslonca na zapadne saveznike

Najveći broj pripadnika ionako decimirane HSS-ove omladine nije mogao dugo slijediti taktiku tada već najmanje dvostruke političke linije svog vodstva. U travnju je ponovo konstatirano da se članstvo — tada jedva oko tridesetak omladinaca i omladinki — priklanja NOP-u i da se od Vojka Krstulovića definitivno zatraži određeniji stav prema oslobodilačkom pokretu, tj. suradnja s njim ili otvoreno neprijateljstvo. Krstulović je u nedostatku jasnijih direktiva iz Zagreba zagovarao i dalje taktiku pasivnosti — »čekaj i vidi«. U suženoj bazi pokreta osnovni ton stranačkoj aktivnosti daju sastanci i propagandna aktivnost. Tako je, npr., potkraj travnja u samostanu crkve Gospe od zdravlja tridesetorici okupljenih omladinaca HSS-a izaslanik iz Zagreba Filipović govorio o navodnom raspadu antifašističke koalicije i još uvijek nepromijenjenom stavu vodstva HSS-a prema NOP-u. Prema ustašama HSS ne može voditi otvorenu borbu jer u njihovim redovima, prema Filipovićevim riječima, ima poštenih Hrvata koji će u određenom trenutku znati podržati Mačeka.²⁵ Treba imati na umu da je vodstvo HSS-a na početku 1944. godine posredstvom posebnih emisara (Jančiković, Adamič i Babić) pokušalo uspostaviti kontakt sa zapadnim saveznicima u namjeri da ih informira o situaciji u zemlji i uspostavi eventualnu suradnju.²⁶ Britanska je vlada nakon Teherana i Jajca pomno pratila zbivanja u Jugoslaviji i u vrijeme sovjetskog približavanja Balkanu priželjkivala kompromisnu suradnju NOP-a i HSS-a,²⁷ pa je i preko novoimenovanog predsjednika Ministarskog savjeta u Londonu I. Šubašića radila na afirmaciji kompromisne politike i ujedinjenju svih borbenih snaga u Jugoslaviji,²⁸ što se u pogledu priključenja domobranstva oslobodilačkoj borbi brzo pokazalo nerealnim (Sporazum Tito—Šubašić, 16. V 1944). U dijelu vodstva HSS-a optuživan je i odbacivan sporazum Tito—Šubašić upravo zbog navodnog umanjivanja šansi građanskog društva i odbacivanja HSS-a kao zakonitog predstavniha hrvatskog naroda,²⁹ a treba uočiti da su svi pokušaji Britanaca da se pomoću HSS-a očuva njihov utjecaj na daljnja zbivanja na tlu Jugoslavije, s obzirom na dominantnu prevagu snaga NOP-a, brzo gubili na važnosti. Vodstvo inače dezintegrirane HSS

²⁴ AIHRPH, USAOH—43/636.

²⁵ AIHRPD, OB—SL—61/203.

²⁶ *Lj. Boban*, Iz britanske politike prema Hrvatskoj seljačkoj stranci potkraj 1943. i početkom 1944. godine, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, n. dj., 178—275.

²⁷ Na početku travnja 1944. Eden je u svojoj izjavi u britanskom parlamentu spomenuo emisare HSS-a iz Jugoslavije, ali je prema njima bila izražena sumnja zbog obzira prema NOP-u i kompromisnoj politici nove Šubašićeve vlade (*Lj. Boban*, n. dj., 260, 266 i 267).

²⁸ Tito—Churchill strogo tajno, iz. i ured. D. Biber, Beograd—Zagreb, 189, 1981.

²⁹ Usp. *F. Jelić-Butić*, HSS, n. dj., 253—255; *Naprijed*, 17. VII 1944.

do kraja je gajilo nadu o savezničkom iskrcavanju na istočnoj jadranskoj obali i svoju ulogu procjenjivalo britanskom zainteresiranošću za očuvanje građanske Hrvatske kao svojevrzne protuteže sovjetskom utjecaju na tom prostoru. Očigledno da je vodstvo HSS-a planiralo u poslijeratnoj Jugoslaviji ostvariti mnogo veći utjecaj, računajući na obvezu respektiranja njene predratne reputacije, nego što je britanska politika u danim uvjetima to mogla osigurati.⁵⁰ U završnoj fazi rata vodstvo HSS-a uspostavlja vezu s ustaškim disidentima i domobranskim krugovima te s nerealnim planovima oslonca na vojne operacije zapadnih saveznika računajući s potiskivanjem NOP-a. Karakteristično je da se u pojačanom propagandno-političkom djelovanju veliča inače diskreditirani kult V. Mačeka, da se naglašava potreba što spremnijeg dočeka budućih događaja uz obavezno isticanje važnosti raspolaganja vlastitim oružanim snagama. Zanimljivo je uočiti da se ustaška propaganda, koja je isticala potrebu očuvanja NDH i mobilizaciju svih snaga protiv NOP-a, umnogome poklapala s onom iz krugova reakcionarnog vodstva HSS-a koji su zagovarali antikomunističku aktivnost i otpor stupanju u NOP.

Sve veće uspjehe NOP-a u Splitu, organizaciono jačanje i učvršćenje organizacija SKOJ-a i USAOH-a omladinsko vodstvo HSS-a ničim nije moglo zaustaviti. Neznatna grupica upornih pristaša Mačekove politike kao da je izborima rajonskih povjerenika i pročelnika prvih petorki na početku svibnja, zatim odlukom da se redovito jednom (žene dvaput) tjedno sastaju, željela odagnati strah koji se u njih uvlačio pred spoznajom da je njihov konačni slom bio na pomolu.⁵¹

Neuspjeh ustaške mobilizacije

Agonija kontrarevolucionarnih grupica u Splitu vodila ih je brzom međusobnom približavanju. Nijemci, ustaše i četnici našli su se na zajedničkoj liniji borbe protiv NOP-a, a vodstvo HSS-a otvoreno je počelo isticati domobranstvo kao svoju regularnu vojsku računajući na ostvarenje ranije spomenutih ciljeva. Aktivnost Vojka Krstulovića posebno je došla do izražaja nakon što su ustaše, 12. svibnja 1944, izdali zapovijest br. 9 kojom se objavljuje mobilizacija svih muškaraca od 18 do 55 godina. Zahvaljujući svojim vezama među domobranskim oficirima, Gradski NOO Splita saznao je ranije za ustaške namjere, tako da je samo nekoliko sati nakon neprijateljskog poziva odgovorio svojim letkom u kojemu poziva narod na bojkot mobilizacije i stupanje u jedinice NOVJ. Servatzyeva naredba br. 9,⁵² kako su je zvali, nije bila samo

⁵⁰ Usp. *Lj. Boban*, n. dj., 159—163.

⁵¹ AIHRPD, P—KP—9/934.

⁵² Vjekoslav Servatzy, jedan od najodanijih Pavelićevih ljudi, dugo je kao frankovački emigrant živio u Italiji. Kasnije šef zloglasnog ustaškog logora u Janka Pusti. U NDH dobija čin pukovnika, a od travnja 1944. Pavelić ga postavlja za komandanta »Komande područja Velebit-Dinara« radi organizacije ustaških jedinica. Završen je u svibnju 1945. prilikom pokušaja bijega iz zemlje, i zbog svojih zločina prema narodu kažnjen.

poziv na regrutaciju, odnosno »očiglednost« da se zna gdje se tko nalazi, već prava mobilizacija za domobransku vojsku na što je u svom proglašenju upozorio Gradski NOO.

Najveći broj omladinaca i ostalih rodoljuba bojkotirao je neprijateljski poziv da se naoružaju i krenu protiv vlastitog naroda, prilazeći jedno-dušno snagama NOVJ. »Glas Splita« ovako je opisivao situaciju u gradu: »Ustaše oblijepiše mobilizacione plakate, a naš narod u svojoj 'političkoj nepismenosti' čita ih obratno, pa umjesto da se krotko uputi, sa u zadnji čas napravljenom legitimacijom u džepu, ka Manuškoj školi — on pri-teže cipele i kreće u brda.«³³

Neprijateljska je propaganda protiv NOV u tom trenutku bila posebno izražena. Vojko Krstulović i ostale pristaše Mačekove linije pokušavali su razbiti mobilizaciju za NOV ubacujući različite parole u kojima se grubo kleveće NOP, drug Tito i KPJ. Raspoloživa građa i štampa upu-ćuju na zaključak da se oko Krstulovića okupljaju razni kontrarevoluci-onarni elementi i da on tada uživa nepodijeljene simpatije njemačkog okupatora, ustaša i četnika. Nakon savezničkog bombardiranja Splita, 3. lipnja 1944, situacija je u gradu bila panična. Uz 230 poginulih i 140 ranjenih ljudi, uglavnom građana Splita, uočljivo je bilo rasulo i dezintegracija njemačko-ustaške vojske koja se ubrzano povlačila izvan grada. Da bi se bolje zaštitili od bombardiranja, okupatori su grad pretvorili u vojni logor, ubacili se u kuće građana i postavili svoje objekte na mje-sta koja je teže bombardirati bez većih žrtava civilnog stanovništva. Vojko Krstulović je u toj situaciji pozivao omladinu da stupi u Narodnu zaštitu koja je imala čistiti grad od ruševina i, što je još važnije, u slu-čaju potpune evakuacije iz grada preuzeti u njemu vlast.³⁴ Rukovodstvu NOP-a bili su poznati ti planovi, pa je odmah poduzelo široku akciju raskrinkavanja i bojkotiranja Narodne zaštite o čijoj su djelatnosti po-moću »Glas Splita« bile upoznate široke narodne mase.³⁵ Unatoč na-stojanju vodstva Narodne zaštite da pomoću plakata i »Novog doba« uvjere javnost u to da oni navodno nisu politička organizacija, već da je jedina zadaća njihove organizacije »samozaštitnim mjerama umanjiti posljedice zračnog napada, a po izvršenom zračnom napadu, da spasava ljudske živote« s ciljem »zaštite čovjekoljublja, milosrđa i društvenosti«,³⁶ omladina i narod Splita tu instituciju nisu prihvatili već su jednodušno podržavali organizacije NOP-a.

Više dokumenata upućuje na česte racije i blokade pojedinih dijelova grada u kojima domobrani i Nijemci hapse građane koji se nisu odazvali

³³ *Glas Splita*, 17. V 1944.

³⁴ AIHRPH, KP—318/4370, Izvještaj MK KPH Split od 4. VII 1944; A. Kisić, *Ljetopis grada Splita*, 174—177, 1944.

³⁵ Tako je na sredini lipnja 1944. glasilo Gradskog NOO-a, između ostalog, pisalo: »Vojko Krstulović organizira plaćeničke bande 'biele garde', koje sa okupatorskim oružjem u rukama prave zasjede u želji da napakoste dalmatinskim partizanima. U Splitu pretvara 'Narodnu zaštitu' u svoje kukavičko gnijezdo odakle hoće da sutra pucaju na vlastiti narod. Sa slugama okupatora, ustaško-domobranskim gado-vima oficirima na čelu sa Zaharijom pakuje i stvara planove kako bi sutra, po istjerivanju okupatora, kojeg je svesrdno pomagao i oduševljavao se dok je on klao hrvatski narod, pobrao plodove narodne krvi i znoja« (*Glas Splita*, 18. VI 1944).

³⁶ *Novo doba*, 24. IV 1944.

ustaškoj mobilizaciji ili nemaju njihovu iskanicu,³⁷ ali su rezultati te bijesne hajke na građane bili sve mršaviji s obzirom na činjenicu da je golema većina Splićana, posebno omladinaca, stupila u NOV i POJ.

Likvidacija Vojka Krstulovića

U situaciji kada su snage kontrarevolucije postepeno gubile i posljednje nade u osvajanje vlasti, dolazi do njihova otvorenog povezivanja i spajanja dotad suprotstavljenih političkih tendencija i interesa u borbi protiv NOP-a. S jedne strane, četnici oblače domobranske uniforme i odlaze u neprijateljski tabor, dok je Mačekovo krilo HSS-a prihvatilo domobrane kao svoju jedinu snagu sposobnu za izvršenje njihovih namjera, s druge. Okružni komitet KPH Split dao je tada, u drugoj polovici svibnja 1944. godine, splitskoj partijskoj organizaciji odgovoran zadatak likvidiranja V. Krstulovića.³⁸ Započete procese ubrzanog privlačenja na stranu NOP-a ne samo raznih kolebljivaca, već i dijela omladine koji je do tada bio pod jakim utjecajem HSS-a i Mačeka, pojačana kontrarevolucionarna djelatnost smjerala je blokirati ili barem ozbiljno omesti. U vezi s tim treba pratiti i napregnutu političku aktivnost Vojka Krstulovića ne samo među HSS-ovom omladinom već i među domobranima, koji su kao osnovna oružana snaga NDH-a bili zahvaćeni dubokom krizom i ubrzanim procesom osipanja, zatim u Narodnoj zaštiti i Dobrovoljnom vatrogasnom društvu u kojima se bio okupio dio omladinaca.³⁹ Upravo je nemogućnost realiziranja planirane politike okupljanja omladine na više ili manje prikrivenoj kontrarevolucionarnoj platformi, bilo ostataka četničkih grupacija ili ustaških organizacija (ustaška mladež i ustaška omladinska amaterska društva »Ante Trumbić« i »Hrvatski junak«), dijela članstva Narodne zaštite ili HSS-ove omladine, navela okružno partijsko rukovodstvo da pred splitsku partijsku organizaciju postavi zadatak daljnjeg jačanja i omasovljavanja organizacije NOP-a.⁴⁰ Veliki uspjesi NOP-a, postignuti na vojnom i političkom planu u toku protekle tri godine teških borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje, stavljali su i pred omladinu Dalmacije u završnoj etapi borbe za konačno oslobođenje brojne i ne manje složene i odgovorne zadatke, od kojih je borba za jačanje jedinstva svih mladih antifašista u USAOH-u i uključivanje u NOV bilo u prvom planu. Uklanjanjem Vojka Krstulovića trebalo se konačno osloboditi i posljednjih značajnijih otpora prilasku dijela omla-

³⁷ Zupska redarstvena oblast u Splitu u više je navrata isticala važnost brze izmjene osobnih iskaznica građana, koje su ranije izdale talijanske vlasti, novima na hrvatskom jeziku. Iskaznice su imale biti zamijenjene najkasnije do 15. srpnja 1944, ali je taj posao završen tek u rujnu iste godine (*Novo doba*, 6. VII i 19. IX 1944).

³⁸ AIHRPD, P-KP-5/417, Izvještaj OK KPH Split od 27. V 1944.

³⁹ Dobrovoljno vatrogasno društvo u Splitu osnovano je 1883. godine i imalo je u prvom redu za cilj buđenje nacionalne svijesti. Godine 1941. društvo je okupljalo 138 članova, ali je dolaskom talijanskog okupatora zabranjen njegov daljnji rad. Kada je potkraj 1943. godine društvo nastavilo sa svojim radom bilo je ukupno 97 aktivnih članova, a godine 1944. u njemu je bilo okupljeno i 38 'novaka', uglavnom studenata. Predsjednik društva je bio ing. Fabjan Lukas (*Novo doba*, 16. VIII 1944).

⁴⁰ AIHRPD, P-KP-5/417, Izvještaj OK KPH Split od 27. V 1944.

dine pod utjecajem HSS-a na stranu NOP-a i onemogućiti toga ambicioznog lidera HSS-a da nesmetano provodi kontrarevolucionarnu politiku stranačkog vodstva oko Mačeka.

Nakon više bezuspješnih pokušaja, Krstulović je, 22. lipnja 1944. godine, ubijen na tadašnjem Ustaškom putu (kod Brankovića ulice), kada je na njega iz pištolja pucao član KP Tito Kirigin.⁴¹ Taj je događaj u javnosti snažno odjeknuo, a na temelju bučnog pisanja ustaške štampe veliko uzbuđenje u njihovim redovima i represalije koje su zatim uslijedile upućuju na mogućnost postojanja čvršćih veza između Krstulovića i ustaških vlasti, premda nam raspoloživa dokumentacija o tome ne daje konkretne podatke.

Komentirajući ubojstvo Krstulovića, ustaška je štampa isticala da je »neprijatelj oduzeo život jednom od naših najboljih, najpoštenijih i najpredanijih« omladinaca koji je u posljednje vrijeme isticao kao cilj samostalnu hrvatsku državu. Ističući njegovu dugogodišnju političku aktivnost, »Novo doba« u svom je stilu pisalo da je Krstulović »također otvoreno napadao rad velikosrpskih partizana« i da su mu partizani i ranije prijetili zbog njegovih »bistrih sudova« koji su »raskrinkavali lažnu 'narodnooslobodilačku borbu'«. Krstulovićev rad, zaključuje list, učinio ga je poznatim ne samo u Splitu i njegovoj okolici već i cijeloj državi.⁴² Uz to su pristalice Mačekova krila HSS-a i druge kontrarevolucionarne snage priznale da su pogodene u glavu.

Na sjednici Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju, na početku srpnja 1944. godine, Edvard Kardelj, član CK KPJ, komentirao je likvidaciju Krstulovića i dao zanimljivu analizu položaja HSS-a u Dalmaciji. Od početka je utjecaj te stranke, prema njegovu mišljenju, bio slabiji nego u ostalim krajevima i nije dominirao njen »čisto seljački karakter«. Zbog toga u toku rata HSS je manje utjecala na mase, bilo je manje »političkanstva« i mogućnosti kočenja NOB nego u drugim krajevima ali se zato reakcionarni dio HSS-a »jače eksponirao kao suradnik okupatora«. Govoreći o odnosu partijskog rukovodstva prema toj grupi HSS-a i pisanju dijela štampe, Kardelj je istakao da »nije trebalo u Dalmaciji pojedine neprijateljske elemente iz HSS-a karakterizirati kao HSS-ovce, već kao ustaše, ustaške pomagače i saradnike okupatora, koji u svom služenju okupatoru i ustašama prikrivaju se sa maskom HSS-a«. Tako se Vojka Krstulovića ubija kao Mačekovog agenta, umjesto da se, kako je naglasio Kardelj, inzistira na činjenici da je riječ o suradniku okupatora, ustaškom savezniku. U borbi za privlačenje i aktivizaciju još uvijek pasivnih ljudi ili onih koji ne podržavaju borbu komunista, treba isticati prvenstveno poziciju JNOF, a ne isključivo Komunističke partije, kazao je Kardelj, pledirajući za ostvarenje širine političke linije NOP-a.⁴³

Da je spomenuti odnos prema neprijateljima hrvatskog naroda prihvaćen u ocjenama partijskog rukovodstva svjedoči i pismo Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju od 7. srpnja u kojemu se ističe da je upravo

⁴¹ Kronologija Splita 1941—1945, 322, Split 1979; D. Gizdić, Dalmacija 1944—1945.

⁴² *Novo doba*, 24. VI 1944.

⁴³ AIHRPH, KP—296/706, Zapisnik sa sjednice Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju od 7. VII 1944; usp. i D. Gizdić, n. dj., 483—485.

zbog prisnog odnosa neprijatelja i V. Krstulovića »bilo i postavljeno njegovo likvidiranje, jer je bio jedan od najaktivnijih suradnika okupatora, kako prije talijanskog i sada njemačkog u borbi protiv svog vlastitog naroda, prikrivajući se vješto u masama kao HSS-ovac i pošten Hrvat«. ⁴⁴ Ustaške su vlasti zahtijevale da se u znak žalosti za Krstulovićem izvjesi crne zastave po dućanima i mnogim ustanovama, izdana je osmrtnica »prijatelja suboraca«, letak HSS-a, održano je komemorativno veče s više točaka programa, a njegovo je tijelo bilo izloženo u mrtvačnici bolnice. U isto vrijeme došlo je do hapšenja više od 20 omladinaca, među kojima su neki bili članovi SKOJ-a i Partije, a osjetno je pojačan i teror okupatora. ⁴⁵ Vodstvo HSS-a bilo je donijelo odluku da se organizira svečani pogreb V. Krstulovića, ali se od te namjere odustalo zbog, kako je obrazloženo u posebnom letku, namjere ustaša da njemu prisustvuju. Sprovodu je ipak prisustvovalo nekoliko stotina ljudi, uglavnom pristalica HSS-a i ustaške vlasti. ⁴⁶

Narod Splita je usprkos antikomunističkoj propagandi HSS-a i ustaša, likvidiranje Krstulovića primio kao izvršenje pravedne kazne nad još jednim narodnim neprijateljem koji je proračunato služio okupatoru, prikazujući se naivnim i poštenim borcem za prava hrvatskog naroda. ⁴⁷

Analiza zbivanja među HSS-ovom omladinom nakon ubojstva Krstulovića jasno pokazuje da je upravo taj događaj bio važan međaš u procesu njihova masovnijeg uključivanja u NOB. Neposredni revolt omladine HSS-a zbog ubojstva Krstulovića bio je zamijenjen osjećajem straha i nesigurnosti, dotadašnji organizirani rad odumire, a dobar dio omladine ubrzano prilazi NOP-u i USAOH-u. Radi organizacionog i političkog jačanja jedinstva mladih na liniji realizacije zaključaka Drugog kongresa USAOJ-a (od 2. do 4. svibnja 1944), omladinske antifašističke organizacije Dalmacije nude i prihvaćaju suradnju sa svim onim omladincima koji su se tada izjašnjavali protiv okupatora i njegovih domaćih suradnika, usprkos tome što oni u tom trenutku još nisu bili spremni za mobilizaciju u NOV, nego su samo pomagali NOP i pružali otpor brojnim nasrtajima kvislinga. U vezi s tim treba i vrednovati pojačanu aktivnost SKOJ-a i USAOH-a na planu ideološkog obrazovanja mladih kako bi lakše i brže shvatili liniju KPJ i ciljeve NOR-a i revolucije.

⁴⁴ AIHRPH, KP-318/4378, Pismo Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju od 7. VII 1944.

⁴⁵ Prema nekim podacima ustaše su namjeravali strijeljati nekoliko omladinaca, ali se od toga odustalo i odlučeno je da se uhapšene uputi u koncentracione logore. U posljednjem trenutku zapovjednik obalnog odsjeka »Lika« general Tomašević odredio je da se omladince do daljnega zadrži u Splitu (AIHRPD, OB-SL-61/220).

⁴⁶ AIHRPH, KP-296/69, Izvještaj OK KPH Split od 26. VI 1944; KP-296/697, Izvještaj OK KPH Split od 29. VI 1944; *Novo doba*, 25. VI 1944.

⁴⁷ Oblasni komitet KPH za Dalmaciju kritički se osvrnuo na prilično jednostrano prikazivanje V. Krstulovića kao »agenta protunarodne klike u Zagrebu na čelu sa Mačekom«. Težište njegova političkog djelovanja, prema mišljenju Oblasnog komiteta, bilo je zapravo služenje okupatoru sa čime je nastavio i nakon kapitulacije Italije. »Služio se najogavnijim metodama — izdavanjem letaka tobož od starih partizana Splita da bi pomoću njih razbijao naše redove i slabio front borbe« (AIHRPD, PK-6/445, Pismo OK KPH za Dalmaciju Okružnom komitetu KPH Split od 7. VII 1944).

Osjećajući da je politička situacija u Dalmaciji nepovoljna za provođenje zamišljene kontrarevolucionarne politike, ustaše su u štampi gotovo svakodnevno upozoravali da 1. lipnja istječe zakonska odredba o amnestiji svima onima »koji se iz odmetništva dobrovoljno povrate svojim kućama i poštenom građanskom životu«. ⁴⁸ Pokušaj provođenja što masovnije mobilizacije radi zaštite i očuvanja hrvatske države i naroda, čemu je ustaška propaganda poklanjala posebnu pažnju, nije dao gotovo nikakvih značajnijih rezultata.

Jedinstvo kontrarevolucionarnih snaga

Raspoloživa dokumentacija ne dopušta nam da se detaljnije informiramo o svim pokušajima ustaškog vodstva u Splitu da privuče HSS-ovu omladinu na svoju stranu, ali je izvjestan njihov napor u ujedinjavanju kontrarevolucionarnih snaga od Mačekovih sljedbenika, vrhova katoličke crkve do ostataka četničkih grupacija u borbi protiv NOP-a.

Propagandna aktivnost HSS-ove omladine nakon ubojstva Krstulovića pokazivala je otvorenu tendenciju napada na komuniste koji su prikazivani kao neprijatelji hrvatskog naroda, a bilo je i nekoliko letaka s izrazito prijetećim tonom. Interesantno je napomenuti da su u to vrijeme neki četnički omladinci, s kojima je još ranije Krstulović bio uspostavio vezu, HSS-ovcima dali u nekoliko navrata liste s imenima suradnika NOP-a da ih prosljede ustaškoj policiji. Nemamo pouzdanih podataka o tome jesu li te liste i predane ustašama, ali se sa sigurnošću može tvrditi da su oni ne samo s tim bili upoznati već su od nekih HSS-ovaca i tražili njihovo izručenje. ⁴⁹ Četnički su omladinci i dalje pokretali različite inicijative za suradnju s HSS-ovom omladinom (npr. oko mogućeg odlaska njihova predstavnika u četnički štab u Kosovo na pregovore), ali nam nije poznato koliko su bile i realizirane.

Koliko je rad HSS-ove omladine bio povezan s direktivama koje su dobivali iz Zagreba, potvrđuje i činjenica da je nedugo nakon Krstulovićeve ubojstva jedan od njegovih najbližih suradnika i mogućih zamjenika Janko Zaneta otputovao u Zagreb, radi daljnjih uputstava za rad omladine koji je bio zamro. ⁵⁰ Raspoloživa dokumentacija još uvijek nam ne dopušta sigurniji zaključak o tome je li i s kime održavan kontakt u Zagrebu, to više što je u to vrijeme bio aktualan neuspješan pokušaj jedne zavjereničke frakcije u ustaškom vodstvu (Lorković--Vokić) s grupom iz HSS-a (Košutić, Farolfi i dr.) da izvrše »demokratsku transformaciju« NDH, formiraju novu vladu, razoružaju njemačku vojsku i uspostave vezu sa saveznicima. ⁵¹

Više dokumenata upućuje na kontakte između HSS-ove i četničke omladine u Splitu, koji se nisu završavali samo davanjem imena suradnika

⁴⁸ *Novo doba*, 25. VI 1944.

⁴⁹ AIHRPD, OB--SL--61/222.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Opš. o tome usp.: *F. Jelić-Butić*, *Ustaše i NDH*, n. dj., 286--294; *ista*, HSS, n. dj., 245--248.

NOP-a HSS-ovim omladincima. Pažnju privlače i obećanja četničkog omladinca Šimunića da će u slučaju njemačkog hapšenja HSS-ovih omladinaca ili nekih drugih neprilika od Gestapoa oni posredovati s obzirom na dobre veze s okupatorom. Rezerviranost HSS-ovaca prema otvorenoj suradnji sa četnicima bila je tada uvjetovana iščekivanjem direktiva iz Zagreba koje je Zaneta imao uskoro donijeti. Uz to, redovni kontakti s Leom Zaccariom, kapetanom bojnog broda, osiguravali su im vezu s ustašama koji su u određenom trenutku, zajedno s HSS-ovcima, planirali od Nijemaca preuzeti vlast u gradu.⁵²

Gledajući u cjelini, položaj HSS-ove omladine u Splitu u drugoj polovici 1944. godine bio je bezizgledan. Rastrgani unutrašnjim procesom dinamizirane političke diferencijacije i suočeni s brzim krahom kontrarevolucionarne političke taktike HSS-a, izgubivši uz to nadu u mogućnost vojne intervencije Britanaca, dio HSS-ove omladine tražio je kontakt s NOP-om, dok je drugi dio i dalje slijedio ekstremno raspoložene pristaše HSS-a i njihovu borbu protiv NOP-a ulazeći i u izdajničku domobransku vojsku. Umjesto Zanete, koji je navodno bio uhapšen, iz Zagreba je u Split s direktivama o daljnjem radu došao Jakov Zovko, stari HSS-ovac i zamjenik P. Kaliterne na izborima 1938. godine. Iz dokumentacije kojom raspoložemo vidi se da je Zovko HSS-ovu omladinu uputio na prekid svake suradnje sa četnicima dok je kontakte s ustašama trebalo, kao i do tada, održavati krajnje oprezno. Posjet dvojice omladinaca Vladimiru Joniću, povjereniku Glavnog ustaškog stana za oslobođene krajeve, trebalo je da na najvišem mjestu učvrsti dotadašnje kontakte koje je s ustašama održavao Krstulović. Jonić ih je upoznao s međunarodnom situacijom i zbivanjima u zemlji, šire obrazlažući poznate argumente iz arsenala ustaške propagande. Isticao je neminovnu pobjedu njemačke vojne sile i njeno novo razarajuće oružje, važnost očuvanja »samostalne Hrvatske« i neophodnost suradnje ustaša i HSS-a, spominjao je vezu između Nijemaca i četnika te najavio skorbu akciju »čišćenja« pripadnika NOP-a u Splitu. Prema istom izvoru, HSS-ovi omladinci primili su od Jonića pet revolvera radi osobne zaštite.⁵³

Posljednja nastojanja

Odlučni vojni uspjesi sila antifašističke koalicije u borbi protiv nacističke Njemačke i njenih saveznika na sredini 1944. godine imali su nesumnjivo značajnih utjecaja i na balkansko ratište gdje je NOVJ vlastitim snagama započela završne operacije za oslobođenje zemlje. Pobjede NOVJ na bojnopolju bile su praćene značajnim političkim uspjesima. Održavanje Trećeg zasjedanja ZAVNOH-a (8-9. V 1944), konstituiranje Jedinственe narodnooslobodilačke fronte Hrvatske (18. V 1944), kao masovne političke organizacije koja treba okupljati sve antifašističke i rodoljubive snage u borbi protiv neprijatelja, i sklapanje

⁵² AIHRPD, OB-SL-61/223.

⁵³ AIHRPD, OB-SL-61/225.

sporazuma Tito—Šubašić (16. VI 1944), značili su zapravo velik korak naprijed u pravcu jačanja i učvršćenja političke osnovice NOP-a, međunarodnog priznanja nove Jugoslavije, sužavanja i konačnog razbijanja fronta kontrarevolucije.

U okupiranom Splitu ustaška se uprava, oslonjena na njemačke oružane snage, upirala da bučnom propagandom i različitim parolama umanjí uspjehe NOVJ i saveznika ne bi li tako barem izvanjski prikrila prave rezultate vodstva NOP-a koje je na bazi platforme JNOF-a i konkretnim radom njegovih odbora privlačilo mnoge do tada pasivne i građanski orijentirane političke grupacije koje su se bojale da ih duže iščekivanje neprestano najavljujivane vojne penetracije zapadnih saveznika ne zateče i konačno odvoji od NOP-a. Ustaško javno isticanje i pohvale »mladih sveučilištaraca«, koji su navodno masovno ispraćeni otišli iz Splita da se bore u ustaško-domobranskim formacijama za hrvatski narod i državnu nezavisnost, imali su zapravo prikriti stvarnost i možda stvoriti povoljniju atmosferu za eventualni odlazak veće grupice njihovih pristaša u rat protiv partizana.⁵⁴ Ta nastojanja, međutim, nisu u Splitu mogla računati na iole značajniji uspjeh. Omladinska organizacija HSS-a odlaskom dijela svojih pristaša u NOVJ, među kojima su bili i neki njihovi istaknutiji pojedinci (npr. Oskar Stude, Ivo Račić, Katalinić i dr.) gotovo se potpuno raspala. Čini se da je ocjena partijskog i skojevskog rukovodstva Dalmacije da su vodstva HSS-ove i četničke omladinske organizacije zapravo generali bez vojske i da, osim firme, ništa drugo i nemaju, najbolja karakterizacija stanja i položaja tih kontrarevolucionarnih organizacija u samom Splitu.⁵⁵

Iz sačuvane dokumentacije vidi se da su kontakti HSS-ove omladine s predstavnicima službenoga stranačkog vodstva HSS-a u Zagrebu nastavljeni i dalje najprije preko Filipovića, a kada je on u kolovozu otišao u Zagreb, preko Mira Stefanića.

Na početku kolovoza vodstvo HSS-a okupljeno oko Mačeka odbacivalo je vezu sa četnicima, ali je svoju omladinsku ekspozituru u Splitu radije navodilo na kooperaciju s ustašama, nego zagovaralo pristup NOP-u. O nekoj vidljivijoj aktivnosti u razbijenoj i osutoj bazi HSS-ove organizacije ipak ne može biti govora. Prema raspoloživim izvorima, jedan od malobrojnih starih radićevaca koji nije bio prišao NOP-u Jakov Zovko poduzimao je određene akcije u splitskoj Zagori među seljacima računajući na stanovite izgleda HSS-a u završnoj fazi rata i u poslijeratnoj konstelaciji.⁵⁶ Nema dovoljno podataka o tome koliko su ta nastojanja mogla dati nekih rezultata, ali je sasvim izvjesno, s obzirom na uspjehe odbora JNOF-a u najvećem broju mjesta splitskog okruga, da su snage kontrarevolucije bile gotovo potpuno demotivirane, a njihovi programi razobličeni i odbačeni.

Posljednji značajniji pokušaj vodstva HSS-ove omladine, zapravo samog Stefanića, da pokrene aktivnost svojih pristaša bilo je formiranje organi-

⁵⁴ *Novo doba*, 11. VII 1944.

⁵⁵ *D. Gizdić*, n. dj., 463.

⁵⁶ AIHRPH, KP—319/4442, Izvještaj MK KPH Split od 8. VIII 1944; AIHRPD, OB—SL—61/226.

zacije »Odabranih redova omladine Hrvatske« (OROH). Osnovni se cilj organizacije, uglavnom, svodio na prikupljanje podataka o simpatizerima i članovima NOP-a.⁵⁷ Već iz sadržaja rada nove organizacije, u kojoj je bilo okupljeno oko tridesetak studenata i srednjoškolaca, proizlazi ne samo njezino aktivno suprotstavljanje NOP-u već i skrivena namjera da se, kao i neke slične organizacije koje se pojavljuju potkraj 1944. godine, bilo kako uključi kao potencijalni partner u eventualnu podjelu vlasti. Otuda i uočljiva politička zainteresiranost HSS-ove omladine za jačanje domobranstva kao svoga rezervnog oružanog oslonca, odazivanje njegovoj mobilizaciji (u domobransku vojsku je stupio i jedan od najistaknutijih HSS-ovih omladinaca Mirko Tomić) i pokušaj da se spriječi otvoreni proces demoralizacije među domobranima, osipanje ili predaja oružja partizanima.⁵⁸ Takav pristup sugerira se i u »Povjerljivoj okružnici odabranim omladincima HSS« 1. kolovoza 1944. godine.⁵⁹

Unatoč svim mjerama terora i zastrašujućim upozorenjima o mogućim kaznama u slučaju neodazivanja pozivima za mobilizaciju, podatak da se u kolovozu od 450 omladinaca na ustaški poziv odazvalo jedva 90, i to uglavnom pristaša Mačekova dijela HSS-a, članova Narodne zaštite i četnika, jasno svjedoči o ubrzanom procesu pada silom čuvanog autoriteta ustaške vlasti koja je u domobrane često nasilno uvlačila i dio zavedene i neobaviještene omladine.⁶⁰ »Ustaška se mobilizacija«, pisao je »Glas Splita«, »pretvara u ustašku katastrofu. 'Domobranska' vojska nalazi se u potpunom raspadanju, i nikakav mobilizacioni plakat više nije potreban da naše rodoljube potsjeti da stupe u narodnooslobodilačku vojsku! Oni to čine i sami, svjesni da u posljednjim danima bitke za oslobođenje mora uzeti učešća i posljednji sin naše zemlje. Split će dati dostojan odgovor ustaškoj mobilizaciji: prazan ured za regrutaciju i jednu novu brigadu narodnih boraca [. . .].«⁶¹ Treba, dakako, imati na umu i poznate Titove pozive i proglose kvislinškim vojnicima u toku 1944. godine da napuste okupatora i prijeđu na stranu NOVJ, i predloženu amnestiju u studenom iste godine za četnike i hrvatske i slovenske domobrane, koji su snažno uzdržali domobranstvo i utjecali na produbljivanje procesa njegova osipanja.⁶²

Već na početku rujna 1944. godine Split su napustili gotovo svi ustaški funkcionari koji su zahvaćeni panikom vršili različite terorističke ispade i svetili se nevinom građanstvu.⁶³ U trenucima oslobođenja grada i povlačenja preostalih ustaških i njemačkih oružanih snaga dio domobrana, koji je otprije bio uhvatio vezu s rukovodstvom NOP-a u gradu, pomagao je našim borcima i aktivistima NOP-a u zaštiti nekih vitalnih objekata od njemačkog razaranja, a nakon dolaska jedinica NOVJ u Split,

⁵⁷ AIHRPH, KP-319/4453, Izvještaj MK KPH Split od 15. VIII 1944; KP-296/766, Izvještaj OK KPH Split od 21. VIII 1944; AIHRPD, OB-SL-61/226.

⁵⁸ AIHRPD, P-KP-6/476, Izvještaj OK KPH Split od 11. IX 1944.

⁵⁹ AIHRPH, IO HSS, »Povjerljiva okružnica odabranim omladincima HSS«, Split, 1. VIII 1944.

⁶⁰ AIHRPH, KP-319/4471, Izvještaj MK KPH Split od 29. VIII 1944.

⁶¹ *Glas Splita*, 15. IX 1944.

⁶² *Slobodni dom*, 26. XI 1944.

⁶³ AIHRPH, KP-319/4491, Izvještaj MK KPH Split od 7. IX 1944.

26. listopada, preostala domobranska vojska položila je oružje i predala se bez borbe.⁶⁴ Ona HSS-ova omladina koja se nije ranije pridružila domobranima pristupila je uoči oslobođenja Splita ili neposredno nakon njega USAOH-u.

Ukupno gledajući, svi pokušaji HSS-ove omladine, koja je slijepo slijedila kontroverznu i u suštini kontrarevolucionarnu političku strategiju službenog stranačkog vodstva HSS-a na čelu s Mačekom (tzv. »sredinski dio« HSS), da na platformi borbe protiv NOP-a i izgradnje federativne republike Jugoslavije okupi svu zaplašenu, pasivnu i nedovoljno obaviještenu omladinu u Splitu, ostali su bez ikakvih vidljivijih rezultata. Instrukcije vodstva HSS-a o uspostavi taktičke suradnje s disidentskim, ustaškim i domobranskim krugovima, i magloviti planovi o priželjkivanoj novoj hrvatskoj državi u kojoj bi vodstvo HSS-a oslonjeno na oružane snage zapadnih saveznika preuzelo vlast, prihvatilo je u Splitu oko tridesetak omladinaca i omladinki, uglavnom srednjoškolaca i studenata, predvođenih ambicioznim Vojkom Krstulovićem koji je svoju kolaboraciju s okupacijsko-kvislinškim snagama pokušavao vješto prikriti navodnom borbom za interese hrvatskog naroda. Kada je njegova intenzivna kontrarevolucionarna politička aktivnost na širem splitskom području identificirana i odlukom rukovodstva Komunističke partije na sredini 1944. godine bila nasilno prekinuta, značilo je to zapravo i početak kraja aktivnosti male grupacije HSS-ove omladine zahvaćene snažnim procesom unutrašnjeg diferenciranja koji će manji dio omladine odvesti u domobranske redove, a veći u NOP.

⁶⁴ Usp. D. Gizdić, n. dj., 690-691.